

De Verlichting: de algemene contouren en enkele nuances

Geacht publiek

Straks hoort u twee eminente sprekers hun uiteenzetting geven over twee specifieke, exemplarische thema's die de Verlichting mede hebben bepaald. Mijn bijdrage heeft de bedoeling u de algemene contouren mee te geven waarbinnen de sprekers hun verhaal doen. Binnen het bestek van de mij toegemeten tijd wil ik u een wellicht in grote lijnen gekend verhaal uit de doeken doen. Tegelijk wil ik bij dit verhaal graag de nodige nuances aanbrengen om de broodnodige context te schetsen van wat wij vandaag "de Verlichting" noemen, een verlichting waarvan wij allen, ook de postmodernen onder ons, de trotse erfgenamen zijn. "De Verlichting", u ziet de hoofdletters zo al voor u oplichten.

Om te beginnen is het een zaak van een goede denkhygiëne om een onderscheid te maken tussen de Verlichting als periode en de Verlichting als proces. Enigszins gesimplificeerd: de **Verlichting als periode** behelst het einde van de zeventiende, maar vooral de volle achttiende eeuw en wordt doorgaans als een breuk met een obscurantistisch verleden beschouwd. Men moet vanzelfsprekend voorzichtig zijn met een dergelijke periodisering, die vaak uitmondt in een *reïfictie*: door een periode te benoemen, wordt die periode meteen ook vast gebeiteld in betekenissen en kenmerken die men er eerst op geprojecteerd heeft. Zo is het verleden meestal minder obscuur dan men denkt. Een middeleeuwer noemde zichzelf uiteraard geen middeleeuwer, iemand uit de oudheid, kwalificeerde zich ook niet als dusdanig. Maar toch: dat er iets nieuws stond te gebeuren of aan het gebeuren was, daar waren de verlichte denkers het over eens. Ook vandaag leeft dat beeld: de Verlichting als een glorierijke periode met de rede als ultieme triomfator, de wetenschap als nieuwe religie, het vooruitgangsoptimisme als welhaast morele plicht, het individu als vrij en denkend subject dat de opdracht heeft te weten: *sapere aude*. Weg dus is alle duisternis. Volgend citaat van de Pools-Duitse etser Daniel Chodowiecki dat een commentaar is op het begrip Aufklärung, verduidelijkt waar het om gaat:

"Dit hoogste werk van de rede [de Verlichting] heeft tot dusver nog geen ander algemeen begrijpelijk zinnebeeldig teken dan de opgaande zon. Het zal ook wel lang het

passendste blijven vanwege de nevels die altijd uit moerassen, rookvaten en van brandoffers op afgodenaltaren zullen opstijgen en haar zo gemakkelijk aan het gezicht kunnen onttrekken. Als de zon opgaat, kunnen nevels echter geen kwaad”.

Later luidt het ook nog: de Verlichting is als de zon: eerst komt het licht dat het kille morgenrood lijkt te veroorzaken, maar uiteindelijk brengt diezelfde bron de warmte.

Ik wil u, in alle nuance, proberen te verduidelijken dat dit een simplificatie en ook wel een karikatuur is van wat de Verlichting echt was. Chodowiecki was uiteraard oprecht in zijn Verlichtingsgeloof, maar de meeste grote namen uit de Verlichtingsperiode waren absoluut niet naïef en wie niet naïef is, is meestal ook wel wat bescheiden, zelfs als hij zoals Kant, tijdgenoot van Chodowiecki, ambitieus is. Straks meer daarover.

De **Verlichting als proces** dan. Dat is een andere zaak en overstijgt absoluut de Verlichting als periode. Ze kadert binnen wat de Angelsaksische traditie *The Age of Reason* noemt, ze vloeit voort uit respect voor en tegelijk ook kritiek op de barokke periode van de zeventiende eeuw met grote namen als René Descartes, Baruch de Spinoza, Gottfried Wilhelm Leibniz, John Locke en de wetenschapper *par excellence* Isaac Newton. Maar er is meer: wie weet wat in de renaissance al gaande was, kan zich niet van de indruk ontdoen dat de wortels van de Verlichting daar al zijn terug te vinden. Ik geef u graag als typisch voorbeeld de Italiaanse renaissancefilosoof Pico della Mirandola (15e eeuw), die, weliswaar nog vanuit een diep geloof, in een lang gebed God het volgende laat zeggen:

“Ik heb u noch een vaste plaats, noch een eigen gelaat, noch enige bijzondere gave geschonken, o Adam, opdat gij naar eigen goeddunken uw plaats, uw gelaat en uw gaven zult kiezen, veroveren en bezitten. De natuur begrenst andere wezens door wetten die ik heb ingesteld. Maar gij, die aan geen enkele grens gebonden zijt, gij zult door uw eigen wil, in wiens handen ik u heb toevertrouwd, uzelf bepalen. Ik heb u te midden van de wereld geplaatst, opdat gij beter zou kunnen zien wat deze wereld bevat. Ik heb u hemels noch aards, sterfelijk noch onsterfelijk gemaakt, opdat gij vrijelijk en naar eigen oordeel, als een schilder of een beeldhouwer, uw eigen gestalte zult voltooien”.

Deze vijftiende-eeuwse tekst klinkt modern. Toch is hij dubbelzinnig, maar ook dat is intussen misschien modern: tegelijk bevestigt deze tekst de kleinheid van de mens en zijn groot-

heid. De mens is in een traditie die terug gaat tot op *Genesis 1* hoogtepunt van een schepping. Hij krijgt er een vrijheid die hij misschien niet echt aan kan, een verantwoordelijkheid die hij misschien niet op zich neemt. In de Verlichtingsperiode groeit het vertrouwen in zowel die vrijheid als in die verantwoordelijkheidszin.

Het mooie van de renaissanceperiode is het herwonnen geloof en vertrouwen in de mens, ook als individu. Bescheidenheid blijft echter troef. Denk maar aan de beroemde Franse scepticus Michel de Montaigne en zijn wellicht beroemdste vraag, vereeuwigd in een schitterende Franse pocketreeks: *Que sais-je?* Maar toch valt het op hoe prominent het woordje *je* op de voorgrond komt. Meteen is een trend gezet en het is geen toeval dat René Descartes begin zeventiende eeuw dit *je*, dit ik, dit *ego* en dan nog dit *denkende ego* of *cogito* als uitgangspunt neemt van zijn hele filosofie en niet langer God. De subject(iviteits)filosofie is bij deze geboren.

Descartes is naast overgangsfiguur naar de echte Verlichting ook een scharnierfiguur. In de zestiende eeuw, de eeuw voor Descartes, was de twijfel oprecht, relativeerde ze de eigen zekerheden met als doel de communicatiekanalen tussen de verschillende geloofsovertuigingen – ten tijde van de grote godsdienstoorlogen – open te houden. Met name Stephen Toulmin heeft in zijn magistrale werk *Kosmopolis. Verborgene agenda van de Moderne Tijd* aannemelijk gemaakt dat de zestiende-eeuwse twijfel een reactie was op de zwarte, donkere periode van de reformatie, contrareformatie en de vernietigende godsdienstoorlogen die het gevolg waren van een verwerpelijk, absoluut godsdienstig en godsdienstig absoluut weten. En, aldus Toulmin, even leek het erop dat deze sceptische levenshouding, met uitmuntende vertegenwoordigers als Erasmus en zijn *lof van/op de zotheid*, Thomas More en zijn *Utopia*, Michel de Montaigne en zijn *Essays* (wat letterlijk probeersels waren zonder pretentie) in de figuur van Henri IV (bekend vanwege zijn *Paris vaut bien une messe*) voor politieke en godsdienstvrede zou zorgen. Het door hem uitgevaardigde *Edict van Nantes* in 1598 zou de geesten moeten pacificeren. Ziedaar het scepticisme in zijn uitgepuurde vorm: de tolerantie. Wie de eigen waarheden niet te ernstig neemt, zichzelf durft te betwijfelen, is verdraagzaam ten opzichte van andere overtuigingen.

In 1610 werd Henri IV echter vermoord. Van 1618 tot 1648 woedt daarna de dertigjarige oorlog. Voor Descartes zou dat het signaal zijn geweest dat twijfel tot niets leidt. Hoewel hij vooral herinnerd wordt als de filosoof die vertrok vanuit de twijfel: *je doute, je pense, je suis*,

is die twijfel datgene wat van meet af aan moet worden overwonnen. In zijn verschillende meditatieën maakt Descartes korte metten met de twijfel: vertrekkend vanuit de eerste en enige zekerheid dat hij twijfelt, bouwt hij in recordtempo bewijzen op omtrent het bestaan van God, het bestaan van de wereld, de zekerheid dat we met de wetenschap die wereld kunnen kennen én, heel belangrijk, dat elke mens dezelfde aangeboren ideeën heeft. Voor Descartes is het duidelijk: de pacificatie van de geesten kan er niet komen door de welwillende en gedeelde twijfel, maar enkel door gedeelde, rationele inzichten. In die zin is Descartes volgeling van Socrates: iets inzien met de rede, kan alleen leiden tot redelijk handelen.

De methode die Descartes van meet af aan vooropstelt als ideale methode, is die van de wiskunde, de geometrie: de deductieve methode. De grote voorlopers van de Verlichting hebben een grenzeloos vertrouwen in de mogelijkheden van die rede en de verlichte filosofen zelf zullen voor een groot deel dat vertrouwen overnemen. Geen probleem, of de rede weet er weg mee. Descartes werd al genoemd. Maar er is ook Spinoza, die een complete metafysica opbouwt die hij een *Ethica* noemt, *ordine geometrico demonstrata*. En er is vanzelfsprekend Leibniz, die letterlijk schrijft dat bij het beslechten van toekomstige problemen van wetenschappelijke aard we maar moeten gaan zitten en rekenen. Voor Leibniz is dat de uiterste consequentie van zijn harmonieuze wereldorde waarin God de ultieme cijferaar is die als een soort supercomputer de beste van alle mogelijke werelden heeft berekend waar het kwaad zo beperkt mogelijk, de verscheidenheid zo groot mogelijk en de vrijheid gegarandeerd moet zijn. In zijn *Essais de Théodicée* werkt Leibniz dat allemaal minutieus uit. Het werk werd aanvankelijk zonder auteursnaam uitgegeven, in 1710, waardoor nogal wat lezers dachten dat de auteur een zekere Théodicée was – de rechtvaardigheid van God scheidt er een soms duivels genoeg in de mens op het verkeerde been te zetten.

De Verlichting is duidelijk schatplichtig aan dit soort van optimisme: problemen zijn er om opgelost te worden en zijn ook principieel oplosbaar. De kracht van de rede staat vast. En de gedachte van Leibniz dat we leven in de beste van alle mogelijke werelden blijft lang nazinderen.

Er is echter meer, de eerder onderbelichte kant van de Verlichting. Hoezeer Rede en Verlichting ook met elkaar worden vereenzelvigd (met als hoogte- of dieptepunt 1793, waar de Notre-Dame van Parijs werd omgedoopt tot “Tempel van de Rede”), in het Verlichtingsdenken hangt er altijd een zweem van wantrouwen tegenover de kracht van de rede die enkel

rationalistisch zou zijn – in de terminologie van Adorno en anderen: de geïnstrumentali-
seerde rede. Rousseau zal als volbloedverlichtingsfilosoof extreem in dit wantrouwen door-
gaan, maar ook mensen als Voltaire vinden de rationalistische, wiskundige, Cartesiaanse va-
riante van de mogelijkheid van de rede sterk overroepen. Zo zal Voltaire, die zowat symbool
staat voor de ware verlichte denker, na de aardbeving in Lissabon van 1755 heel het systeem
van Leibniz met de grond gelijk maken. Tienduizenden mensen lieten het leven en de stad
werd volledig vernield. In zijn *Candide ou l'optimisme* draaft een hoffilosoof op, Pangloss,
duidelijk geënt op de figuur van Leibniz, die in het calamiteitenvolle verhaal van Candide en
zijn geliefde Cunégonde elke ramp countert met “*Tout est pour le mieux dans le meilleur des
mondes possibles*”. Het verhaal is overigens prachtig op muziek gezet door de Amerikaanse
componist-dirigent Leonard Bernstein. Op het einde van het verhaal, dat rationeel gezien
Leibniz' wereld-, mens- en Godsbeeld lijkt te bevestigen, repliceert Candide: “*Cela est bien
dit, mais il faut cultiver notre jardin*”. Een vage voorbode van Marx' *Theorie muss Praxis sein?*

Voltaire is als Fransman goed van de tongriem gesneden. Hij behoorde tot de niet-georgani-
seerde beweging die men *les philosophes* noemde. Het gaat hier niet zozeer om technische,
systematische filosofen, maar in de ruime betekenis van het woord om wat men sinds het
einde van de negentiende eeuw *les intellectuels* noemde (de eerste bekende naam is Emile
Zola, met zijn *j'accuse*, vandaag kunnen denkers als Glucksmann en Finkelkraut als *intellec-
tuels* bestempeld worden). Het zijn spraakmakers, kritische geesten die soms tegendraads
uit overtuiging doen, altijd vanuit een al dan niet oprechte verontwaardiging, anti-establi-
shment zijn, maar daardoor al even snel lid of zelfs stichtend lid van een nieuw establishment.
In het begin van de achttiende eeuw tot ver voorbij 1750 speelde het intellectuele leven zich
grotendeels af buiten het officiële academische milieu, en daarin was men erfgenaam van
de zeventiende eeuw. Descartes, Spinoza, Leibniz ... waren niet verbonden aan een universi-
teit, maar waren vrije denkers. In de achttiende-eeuwse Verlichting vinden dergelijke den-
kers elkaar terug in de salons, in de journalistiek, in de loges van de vrijmetselarij, in de aca-
demiën, in de literaire wereld. Meer dan voor een systematiek van denken, staan *les philo-
sophes* voor sterke opinies – soms wel eens pamflettair –, tolerantie, een vooruitstrevende
houding en het ideaal van een gehumaniseerde rede. In die zin kan de Franse Revolutie be-
zwaarlijk als een kind van de oorspronkelijke Verlichting worden gerekend.

Zoals gezegd: al kan het belang van het rationalisme van Descartes en de zijnen niet worden ontkend, toch is de rede van de Verlichting niet rationalistisch, geometrisch-deductief. Het licht van de Franse Verlichting komt op de eerste plaats uit Engeland (John Locke) en Schotland (David Hume, die ook Kant uit zijn dogmatische slaap heeft wakker geschud). De politieke filosofie van Hobbes en Locke en hun visie op het sociaal contract enerzijds, de kentheorie van Locke en Hume anderzijds, zijn voor de Franse Verlichting de bakens waar men zich op richt. Zeker ook Francis Bacon moet als baken voor de Verlichting worden vernoemd (zo zal Immanuel Kant in het woord vooraf van zijn *Kritik der reinen Vernunft* expliciet naar Bacon verwijzen). Het belang van deze bakens kan moeilijk worden overschat. In tegenstelling tot het continentale rationalisme, is het Angelsaksische denken door en door empirisch, inductief. De rede bouwt er voort op ervaring, *common sense* (door Descartes nog diep misprezen). Dat heeft als schijnbaar bizar neveneffect dat het scepticisme dat in het rationalisme overwonnen leek, hier terug de kop opsteekt. Wat het verstand "doet" met de ervaringen die binnenkomen is, al bij al, kwestie van *belief*. Het is overigens de Fransman Bayle met zijn *Dictionnaire historique et critique* uit 1697, een meesterwerk van subjectieve inzichten, die het rationalisme in het verdomhoekje zette. Enig nadeel van Bayle en onrechtstreeks van Hume: door aan de mogelijkheden van de rede beperkingen aan te brengen, werd alles wat met God en religie te maken had in de buitenredelijkheid of zelfs bovenredelijkheid van het geloof geplaatst. Voor de een was God daardoor gered, voor de ander betekende dit het einde van God.

In de volle Verlichting wordt die buitenredelijkheid gekoppeld aan een godsgeloof dat als onderdrukkend en gevaarvol wordt ervaren, in de mate dat ze inspeelt op de macht van de adel en de clerus en die macht bevestigt. Zelfstandig denken wordt door de tegenstanders van de Verlichting niet aangemoedigd. Als Kant in 1784 een antwoord wil geven op de vraag wat Verlichting is, dan behelst dit antwoord meteen een kritiek op al wie niet de moed heeft zich van zijn *eigen* verstand te bedienen. Men moet, aldus Kant, die zelf gelovig was, ontkomen aan de onmondigheid waaraan men zelf schuldig is. Onmondigheid is het onvermogen om zich van het eigen verstand te bedienen zonder de leiding van een ander.

Verlichting en burgerdom gaan niet toevallig samen. De ontdekkingen van wat de kolonies worden genoemd, de vooruitgang die wordt geboekt in het wetenschappelijk onderzoek en de praktische toepassingen ervan staan haaks op een gescleroseerde adel en clerus die leeft

vanuit een verworven status, verworven rechten, verworven kapitaal. Traditie *versus* toekomst, niet traditie *en* toekomst. Het zijn voornamelijk de wetenschappelijke inzichten van Newton die enthousiasmerend werkten, al waren er weinigen die snaptten waarover diens *Principia*, boek dat al in 1687 werd gepubliceerd, precies ging. Pas in 1759 verscheen de Franse vertaling van de *Principia*. Het was een goede vriendin van Voltaire, Émilie du Châtelet, die het werk vertaalde naar het Frans, en in de Franse salons was het een statement om met een exemplaar van dit natuurkundige boek onder de armen te lopen. Nergens wordt de invloed van Newton echter mooier samengevat dan bij Alexander Pope: "*Nature and Nature's law lay hid in night. God said: let Newton be! And all was light!*". Op een of andere manier voorvoelde men dat de natuurlijke kracht van het denken tot veel in staat was, dat ze een uitzicht bood op een beter en gelukkiger leven.

De Franse Verlichting is geleidelijk geradicaliseerd, een radicalisering die in de rest van Europa met argusogen werd gevolgd. Onder de vele medewerkers aan de beroemde *Encyclopédie* waren er al heel wat die naast antiklerikaal ook anti-geloof waren. Een figuur als Voltaire bijvoorbeeld was nog in de Engelse traditie deïstisch (hijzelf gebruikte de term *theïstisch*). Met figuren als d' Alembert en Diderot wordt het denken polemischer. Het is ook opvallend hoe geleidelijk aan de sympathie voor het Angelsaksische gedachtengoed wegsmelt. Het denken, alles wat geweten is samenbrengen in een encyclopedie wijst er ook op hoe zelfverzekerd men geworden was omtrent het eigen kennen en kunnen. In schril contrast tot deze zelfverzekerdheid staat volgend citaat van Newton, die zijn *Principia* als een eerbetoon aan de goddelijke Schepper beschouwde:

"Zijn en weten is als een zee zonder oevers. Hoe verder wij er in doordringen, hoe onmetelijker datgene wat nog vóór ons ligt zich uitstrekt. Elke triomf van het weten bergt 100 betekenissen van niet-weten in zich."

Dit staat mijlenver af van een Verlichting die à la La Mettrie materialistisch en mechanistisch is en waar de mens wordt gedacht als een machine (cf. *l'homme machine*). Het schetst vooral ook hoe Engelse en Franse Verlichting uit elkaar zijn gegroeid.

Uiteraard waren niet alle medewerkers aan de *Encyclopédie* zo radicaal. Het antiklerikalisme was evenwel de standaard, en meteen ook een reden waarom men buiten Frankrijk het lastig had met die Verlichting. De Franse Verlichtingsfilosofen waren er van overtuigd dat de

rede bij iedereen in principe gelijk werkt, maar dat institutionele en culturele omgevingsfactoren de normale werking van de rede belemmeren: de kerk, de staat, het sociale, het bijgeloof, de ondeugd, de onwetendheid, de armoede. De kerk echter staat met stip bovenaan omdat ze in de meeste andere factoren een hoofdrol heeft gespeeld. Vandaar de uitroep van Voltaire als hij het over de kerk heeft: “Écrasez l’infâme”, “Verpletter die eerloze”.

Er zou nog een heel verhaal kunnen worden verteld over Rousseau die op alle vlakken het buitenbeentje van de Verlichting was. Ik wil hem hier enkel gebruiken om mijn inleidende verhaal af te ronden. Immanuel Kant, die op zijn eentje bijna de volledige Duitse *Aufklärung* vertegenwoordigt, verwees voor de bronnen van zijn ethisch werk, naar Rousseau:

“Mijn natuurlijke aanleg is die van een wetenschapper en ik voel een verterende dorst naar kennis en een gretige rusteloosheid om vooruitgang te maken, net zoals ik tevredenheid vind in elk nieuw inzicht. Er was een tijd dat ik geloofde dat enkel dit de eer van de mensheid uitmaakte en ik verachtte het gewone volk dat niets wist. Rousseau heeft me opnieuw op het rechte pad gebracht. Deze ingebeelde voorkeur is verdwenen. Ik leerde de mens respecteren.”

Misschien is dat wel de ware erfenis van de Verlichting: het *sapere aude* – het “durf te denken” – gekoppeld aan het respect voor de mens en tegelijk, in de lijn van Voltaire de concrete, gemeenschappelijke tuin te bewerken. Hoge verwachtingen koesteren met de voeten in de aarde, kritisch zijn met mededogen, waarheid spreken in tolerantie, een toekomst durven dromen in alle bescheidenheid.

Zaterdag 8 november 2014